

ale

Historisk tidskrift
för Skåneland

Nr 1 1989

ale

Historisk tidskrift för Skåneland

utges av De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Redaktionskommitté

Länsantikvarie Carin Bunte, Malmö

Professor Erik Cinthio, Lund

Museiråd Torkel Eriksson, Helsingborg,
redaktör

Högskolelektor Gert Jeppsson, Lund

Docent Sten Skansjö, Lund

Landsarkivarie Anna-Christina Ulf-
sparre, Lund

innehåll

	Sid.
Gunilla Fors: Böcker och boktryckare i reformationstidens Malmö	1
Karin Helmer: Lunds universitets jordegendomar under 300 år	17
Berta Stjernquist: Anton Nilsson – en minnesteckning	27
<i>Aktuellt om antikvariskt:</i>	
Bengt Jacobsson: En borg i Trelleborg	31

Böcker och boktryckare i reformationstidens Malmö. I

Av Gunilla Fors

I Danmark och Sverige gick boktryckarkonsten hand i hand med reformationen. I Skåne blev följaktligen Malmö ett centrum för den nya tekniken. Vilka boktryckarna var och vad för böcker de tryckte behandlas i denna och en följande artikel.

1. Inledning

Från Johann Gutenbergs verkstad i Mainz spred sig boktryckarkonsten ut över Europa under 1400-talets senare hälft. Via Lübeck nådde den Skandinavien och av en slump kom det att bli en och samme man, tysken *Johann Snell*, som tryckte den första boken i Danmark – i Odense 1482 – och i Sverige – i Stockholm 1483.

Johann Snell, som lärt sig hantverket i Rostock och därefter etablerat sig som boktryckare i Lübeck, kallades till Danmark av biskopen i Odense för att trycka en ny bönbok för Fyns stift. Denna bönbok, *Breviarium Ottoniense*, av vilken endast ett, icke helt komplett, exemplar finns bevarat till vår tid, förelåg alltså i färdigt skick 1482. Året därpå kallade ärkebiskopen i Uppsala Johann Snell till Sverige i ett liknande ärende. Ärkestiftets kyrkor behövde en ny mässbok, ett omfattande arbete, som inte blev färdigställt förrän 1484. Under tiden hann emellertid Johann Snell trycka en annan bok, den latinska fabelsamlingen *Dialogus creaturarum moralizatus*. Tryckningen av denna samling, av vilken två kompletta exemplar finns bevarade, avslutades i december 1483 och den anses därmed vara den äldsta fullständiga i Sverige tryckta boken.

Boktryckarkonsten kom alltså till Dan-

mark och Sverige ungefär samtidigt men utvecklades inte på allvar i något av länderna förrän i samband med reformationen. Det var också först då som Skåne fick sina första boktryckerier och Malmö blev en av huvudorterna för landets andliga och litterära framåtskridande.

2. En brytningstid

De decennier som bildar bakgrund till den följande framställningen kan allmänt karakteriseras som en oros- och brytningstid, både ur politisk och kyrklig synvinkel. Danmarks kung Christian II förde en utpräglad reformpolitik på alla samhälls områden och gynnade gärna de ofrälse stånden på de privilegierades bekostnad. Han visade dessutom stort intresse för reformrörelserna inom kyrkan i Tyskland, vilket oroade i första hand prästerskapet men även adeln. Dessa två stånd lyckades så småningom med gemensamma ansträngningar avsätta Christian II och tvinga honom i landsflykt 1523. Under landsflykten vanns han definitivt för reformationens sak och lät t.o.m. några i sitt sällskap, främst f.d. malmöborgmästaren Hans Mikkelsen, göra en översättning till danska av Nya Testamentet. Denna översättning trycktes i Leipzig 1524 och spreds därefter i det danska riket.

Till dansk kung efter Christian II valdes hans farbror Frederik I. Malmö, där Hans Mikkelsen efterträtt av åsiktsbrodern Jørgen Kock, och Köpenhamn höll emellertid länge fast vid den gamle kungen, som fortsatte att vara en källa till oro för sin efterträdare under många år. Frederik I hade i sin handfästning lovat att bevara katolicismen och motarbeta alla kätterska tendenser. Detta löfte höll han dock inte utan gav t.o.m. reformatörerna ett försiktigt stöd. 1526 tog han själv steget fullt ut och övergick till Luthers lära.

Denna gav ju kronan en hel del fördelar i form av ökad makt över kyrkan och dess tillgångar. 1530 samlade han representanter för både den gamla och den nya tron till en herredag i Odense. Avsikten var att försöka ena dem men detta misslyckades totalt. Efter Frederik I:s död 1533 kunde riksråden inte samlas kring någon ny kung. Frederiks son hertig Christian var övertygad lutheran och mötte hårt motstånd bland kyrkans och adelns män. I detta läge försökte Christian II återta kronan. Han stöddes av borgare och bönder samt fick hjälp av en här från Lübeck under ledning av greve Kristoffer av Oldenburg. Framför allt var det borgarna i Malmö med Jørgen Kock i spetsen som engagerade sig i hans företag. Prästerskapet och adeln tvingades nu trots allt insätta hertig Christian som regent och det följande inbördeskriget, grevefejden kallat, slutade 1536 med seger för den senare. Efter segern lyckades Christian III på en herredag samma år tvinga fram ett beslut om reformationens definitiva genomförande i Danmark. Kronan övertog nu alla ärkesätets gods och gårdar, biskoparna avsattes och fr.o.m. 1537 infördes en helt ny kyrkoordning. En dansk statskyrka, som vilade på luthersk grund och hade kungen som överhuvud, skulle byggas upp. Super-

intendenter, som utnämndes och avlönades av kungen, skulle ersätta biskoparna som ledare för stiftet.

I Malmö lyckades Jørgen Kock med den beundransvärda bedriften att, trots att han kämpat på motståndarsidan, vinna Christian III:s förtroende och bli återinsatt som borgmästare.

3. Reformationen och boktryckarkonsten

De första evangelisk-lutherska församlingarna i Danmark bildades av naturliga skäl i städerna. Här hade man handelsförbindelser med utlandet, främst då Tyskland, där reformationen snabbt gick framåt. Vidare var många invånare i de danska städerna av tyskt ursprung och det var vanligt att danska studenter sökte sig till de tyska universiteten. Städernas borgare kände sig dessutom i många avseenden oroade av kyrkans och adelns ekonomiska övertag, vilket ökade deras benägenhet att stödja allt som kunde missgynna dessa.

Det var alltså först i samband med de reformatoriska idéernas utbredning i landet, som boktryckarkonsten på allvar började utvecklas i Danmark. För att rätt förkunna den nya tron behövde predikanterna nya mäss- och psalmböcker, som kunde gå ut i stora upplagor. Därtill ville de naturligtvis mer allmänt sprida kunskap om Luthers lära, och då var det tryckta ordet ett viktigt hjälpmedel. Reformationens ledande män, varav flera var mycket flitiga skribenter, förstod tidigt att dra nytta av boktryckarkonsten i sin agitation. Så hade Martin Luther gjort i Tyskland och så gjorde hans efterföljare i Danmark. Detta bidrog säkert till att reformationsrörelsen fick en så snabb spridning.

Flera av de orter, som blev utgångspunkter för reformationen i Danmark, kom samtidigt att bli centra för landets första verkliga bokframställning i större skala. Detta gällde först Viborg och något senare Köpenhamn i det egentliga Danmark samt Malmö i Skåne.

Evangelisk-lutherska predikanter hade framträtt i Haderslev redan vid 1520-talets början och 1525 började Hans Tausen, Danmarks främste reformator, hålla evangeliska gudstjänster i Viborg. Han fick snabbt många anhängare, bl.a. Jørgen Jensen Sadolin, som blev en av den nya rörelsens flitigaste skribenter. För att kunna sprida sina idéer behövde de ett boktryckeri, och 1528 förmådde de den tyske boktryckaren *Hans Vingaard* att slå sig ner i staden. Hösten 1529 kallades Hans Tausen till Köpenhamn som predikant. Tre år senare följde Hans Vingaard efter, och han var sedan verksam som boktryckare i huvudstaden fram till sin död 1559. Hans tryckeri stod i första hand till reformationens tjänst och han tryckte flera av dess viktigaste skrifter men hann, förutom dessa, med att framställa en del allmänt folkbildande och historiska verk.

Att Malmö kom att bli det tredje centrat för Danmarks andliga och litterära utveckling vid den här tiden berodde dels på att borgmästaren Jørgen Kock stödde och beskyddade den nya läran, dels på att stadens borgare mangrant slöt upp bakom reformatörerna och deras förkunnelse. En av reformationens allra ivrigaste förkämpar var dessutom den malmöfödde prästen Claus Mortensen (Tøndebinder), som återvände till sin födelsestad efter teologiska studier och predikantverksamhet i Köpenhamn, där han vunnits för Luthers lära. I maj 1527 höll han den första evangelisk-lutherska gudstjänsten i Malmö – och därmed också i Skåne och i hela Lunds stift. Den ägde rum vid ett

öde kapell i den s.k. Rådmansvången utanför själva staden, och framgången blev omedelbar. Snart fick han predika vid olika kapell inne i staden och till sin hjälp fick han den f.d. helgeandsbrodern Hans Olufsen (Spandemager). Claus Mortensen talade väl och folk samlades kring honom i stora skaror. Sociala reformer var ett viktigt inslag i den nya läran, och hösten 1527 lyckades Jørgen Kock hos Frederik I utverka tillstånd att få ta över stadens gråbrödra- och helgeandskloster för att i stället använda dem som sjukhus respektive rådhus.

Ärkebiskopen i Lund, Aage Jepsen Sparre, kunde naturligtvis inte acceptera en sådan utveckling. I november 1528 skrev han ett brev till borgerskapet i Malmö och förklarade att predikanternas förkunnelse var rent kätteri. Malmös ledare vågade inte öppet trotsa ärkebiskopen, utan Claus Mortensen och Hans Olufsen fick skyndsamt lämna staden. De begav sig till Haderslev, där de uppehöll sig vid stadens evangeliska prästseminarium under ca ett års tid innan de i augusti/september 1529 kunde återvända till Malmö. Ovan angivna tidpunkter för deras vistelse i Haderslev är hämtade från G. Johannessons genomgång av den s.k. Gråbröderskrönikan, ett av de få bevarade samtida dokumenten.¹ Innan Johannesson 1947 publicerade sina forskningsresultat stödde de flesta forskare sig på en av H. Knudsen, 100 år tidigare, publicerad undersökning av samma källa.² Han förlade Haderslevsvistelsen från september 1527 till augusti 1528, d.v.s. nästan ett år tidigare. Johannessons kronologi, som i förstone anammades helt av de flesta, har på senare år blivit ifrågasatt av bl.a. K. Mogensen³ men också fått stöd av bl.a. O. P. Grell.⁴ K. Gierow, som har gett en utmärkt sammanfattning av forskningsläget i den här omtvistade frågan,

tycks dock anse att mycket talar för Johannessons teori.⁵ De olika åsikterna om predikanternas vistelse i Haderslev är av viss betydelse när det gäller att tidsbestämman de första verk som trycktes i Malmö.

I Malmö såg man sig under tiden om efter nya predikanter, och i början av år 1529 kom Frands Vormordsen till staden. I början var han mycket försiktig, men det dröjde inte länge förrän han öppet framträdde som lutheran. Borgerskapet i Malmö fick dessutom i juni samma år Frederik I:s tillstånd att förfoga över det gods som under året donerats till stadens kyrkor och i stället använda det till fattig- och sjukvård. Härigenom fick man också ekonomiska möjligheter att organisera en evangelisk församling. Claus Mortensen utsågs i september 1529 till kyrkoherde i S:t Petri kyrka, som samtidigt rensades på alla katolska attribut. Fr.o.m. nu hölls alltså evangelisk-luthersk gudstjänst i stadens största kyrka.

Malmöborgarna hade även erhållit kungligt tillstånd att inrätta en teologisk högskola för utbildning av evangeliska präster. Denna startade hösten 1529, dess förste ledare blev Frands Vormordsen och som lärare knöts teologen Peder Laurensen och humanisten Oluf Chrysostomus (Gyllenmund) till den. Denna högskola blev speciellt betydelsefull efter 1530, då verksamheten vid Köpenhamns universitet lades ner.

I Malmö befann sig nu flera av den danska reformationens ledande män, och för att underlätta spridningen av deras teologiska, pedagogiska och polemiska arbeten behövdes ett boktryckeri. Ett sådant kom igång så smått 1528. Som boktryckare fungerade *Oluf Ulricksøn*. Han var ursprungligen präst men hade, närmast innan han kom till Malmö, tjänstgjort som boktryckare i Söderköping.

1532 förbättrades malmöreformatornas möjligheter att få ut sina skrifter genom att ytterligare ett boktryckeri inrättades i staden. Ägare till detta var Christiern Pedersen, en man som, förutom att han var en hängiven lutheran, själv var en betydande skribent. Även han var från början präst men hade under många år, innan han bosatte sig i Malmö, arbetat som författare, översättare och bokutgivare.

Under några år på 1530-talet, då reformatornas kamp om Danmark pågick som bäst, ställde alltså landets näst största stad inte mindre än två boktryckerier till deras förfogande. Härigenom kom Malmö att inta en ytterst dominerande ställning i fråga om produktionen av evangelisk litteratur på danska vid den här tiden. Under åren 1528-37, dvs. de år då reformationen gick från försiktig introduktion till överväldigande seger, trycktes i Malmö 33 evangeliska skrifter och 10 profana. Detta skall jämföras med i Viborg 16 evangeliska och 3 profana samt i Köpenhamn 4 evangeliska, 2 katolska och 2 profana. Övriga danska städers boktryckeriverksamhet var av mycket liten omfattning och saknar betydelse i sammanhanget. Detsamma gäller, med undantag för 11 arbeten av Christiern Pedersen som trycktes i Antwerpen, de danska verk som trycktes utomlands.⁶

4. Oluf Ulricksøn – Skånes förste boktryckare

1528 startades Malmös – och därmed också Skånes – första boktryckeri av Oluf Ulricksøn. Vem denne Oluf Ulricksøn egentligen var och varifrån han ursprungligen kom vet man ytterst litet om. Vad man med säkerhet vet är att han, åren närmast innan han kom till Malmö, var

verksam som boktryckare i Söderköping, där han arbetade på uppdrag av den katolske biskopen i Linköping, Hans Brask. Detta kan man nämligen direkt utläsa ur de två arbeten som finns bevarade från hans verksamhet i Söderköping. Att han varit präst innan han gav sig in på boktryckarbanan framgår också, då han i dessa skriver sig som »Olauum Ulrici presbiterium» respektive »Olauui Vlrici psbiteri». ⁷ En i bokhistorien ofta återkommande uppgift är att han förestått ett av Hans Brask ägt tryckeri, som skulle varit i drift åren 1523–1526, innan det lades ner på order av Gustav Vasa. S. Ljung, som ägnat traditionen om Hans Brasks tryckeri i Söderköping en grundlig undersökning, anser emellertid att något egentligt tryckeri aldrig existerat och att boktryckarverksamheten i Söderköping varit av ganska tillfällig karaktär. ⁸ Sin uppfattning grundar han framför allt på de brev, som utväxlades mellan Gustav Vasa och Hans Brask i november–december 1526. Kungen förbjuder i dessa biskopen att upprätta något tryckeri i Söderköping. Hans Brask svarar att så inte skett och att han inte heller haft någon sådan avsikt.

Även Oluf Ulricksøns härkomst har blivit omdiskuterad inom forskningen. L. Nielsen, och många med honom, tycks ta för givet att han var svensk. ⁹ I senaste utgåvan av Dansk biografisk leksikon står likaledes att han »var født i Sverige». ¹⁰ I motsats till detta påstod H. Schück, dock utan att ange källa, redan 1923 att Oluf Ulricksøn var född i Malmö och följaktligen dansk till börd. ¹¹ Denna uppfattning har senare utvecklats av C. G. Hellström, som gjort ingående studier och kommit fram till att mycket talar för att Oluf Ulricksøn ursprungligen kom från Danmark. ¹² På att han rent av skulle vara malmöbo tyder framför allt det faktum

att det i arvskiftet efter honom omtalas två brorsöner, som bodde i respektive i närheten av Malmö.

Ljung uttalar sitt stöd för Hellströms teori och anser vidare att han själv funnit en trolig förklaring till hur dansken Oluf Ulricksøn hamnade i Söderköping. ¹³ Sommaren 1522 anlände en flotta från Lübeck till Söderköping och med ombord på denna fanns en boktryckare. Detta framgår av ett brev från en av Lübecks ledare till svenske kungen. Lübeck hade nämligen lovat hjälpa Gustav Vasa att få tryckt ett manifest mot Christian II. Den i brevet omtalade boktryckaren har tidigare identifierats med en annan, senare vid kungliga tryckeriet i Stockholm verksam boktryckare. Ljungs förslag att det i stället var Oluf Ulricksøn som på detta sätt anlände till Söderköping stämmer dock mycket bra ifråga om tid och plats. Skriften mot Christian II kom i stället att tryckas i Lübeck, och det är väl inte omöjligt att Hans Brask i detta läge tog chansen att utnyttja Oluf Ulricksøns tjänster för att få tryckt en del katolska skrifter och därmed bereda sig att möta den kommande reformatoriska anstormningen. Gustav Vasa ville emellertid inte ha någon form av tryckeriverksamhet i Söderköping, eftersom den skulle konkurrera med det nyinrättade kungliga boktryckeriet i Stockholm, och han ville naturligtvis inte heller veta av någon produktion av antireformatoriska skrifter. Följaktligen gav han 1526 order om att all typografisk utrustning i Söderköping skulle tas i beslag.

Om nu Oluf Ulricksøn från början var malmöbo föll det sig antagligen naturligt för honom att återvända till Malmö när han såg sina utkomstmöjligheter i Söderköping stäckta. Hellström påpekar också det faktum att han medförde hustru eller möjligen blivande hustru från Östergöt-

land till Malmö.¹⁴ Såsom varande prästvigd var det omöjligt för honom att gifta sig så länge han arbetade för den katolske biskopen. Att då flytta till det reformatoriskt inriktade Malmö gav honom möjlighet att ingå äktenskap. Förutsatt att antagandet om Oluf Ulricksøns ankomst till Söderköping med Lübeckflottan är riktigt ligger det nära till hands att tro att han redan då var påverkad av de tyska reformatoriska tankegångarna. Om inte förr bör han ha övergått till Luthers lära i samband med bosättningen i Malmö.

C. S. Wendt, och flera i hans efterföljd, uppger att Söderköpingstryckeriet inköptes av Oluf Ulricksøn och att denne först flyttade det till Köpenhamn och sedan till Malmö.¹⁵ Detta påstående är dock fel. Enligt Nielsen är det helt klart att inget material från Söderköping återfinns bland den typografiska utrustning Oluf Ulricksøn brukade i Malmö.¹⁶ Söderköpingsmaterialet blev troligen, i enlighet med den kungliga ordern, beslagttaget, och var det sen tog vägen vet man inte. Den utrustning Oluf Ulricksøn använde i Malmö härstammade i stället från Melchior och Balthasar Blummes tryckeri i Köpenhamn. Bevarade räkenskaper från Malmö stad visar att Oluf Ulricksøn vid sin ankomst till staden fick ett lån på 100 mark, för vilket bl.a. Claus Mortensens styvfar gick i borgen, och troligt är att han använde dessa pengar till att köpa

ovannämnda utrustning. Var i Malmö han inrättade sitt tryckeri är okänt. Det enda man vet är att han någon tid bodde i en gård som tillhörde Jørgen Kock.

En sak som Oluf Ulricksøn medförde från Söderköping var sitt boktryckarmärke, som han från början antagligen kopierat efter en berömd Venedigboktryckare. När han så småningom började använda det i Malmö hade han arbetat om det en hel del och bl.a. komponerat in Malmö stads vapen i själva boktryckarmärket. Det omsorgsfullt arbetade boktryckarmärket till trots blev Oluf Ulricksøn aldrig någon framstående boktryckare. Hans böcker var »daarligt trykt, og deres Udstyrelse yderst tarvelig».¹⁹ Ibland var det t.o.m. så illa att hans uppdragsgivare tvingade honom att be om ursäkt för sitt dåliga arbete i själva boken. Speciellt Peder Laurensen tillhörde de missnöjda, och Oluf Ulricksøn fick mer än en gång ursäktas sig i den här stilen:

Wi bede teg thw christne Laesere att thw icke forsmaar thenne schriff oc føge bog, eller fortørnes ther offwer at hwn er icke saa well oc reenlige prenthet, eller oc saa redelige staffuet oc fordansket som hende bwrde, hun gick hastelige wd, oc vor Prenteren mange steder wbesindig oc forsømmelig i sin fliidt som han skwile gjort her wppaa oc well offwersett.²⁰

När Christiern Pedersen 1532 startade sitt tryckeri och anställde en holländsk boktryckare, som var betydligt skickligare än

Till vänster Oluf Ulricksøns boktryckarmärke från Söderköpingstiden¹⁷ och till höger det boktryckarmärke han använde i Malmö.¹⁸

Oluf Ulricksøn övergick flera av de flitigaste skribenterna inom reformatornas krets till att låta trycka sina verk hos honom i stället. Detta nya tryckeri lades dock ner efter mycket kort tid, och Oluf Ulricksøn blev åter stadens ende boktryckare. Trots sin bristande yrkesskicklighet tycks han så småningom ha blivit ganska välbärgad, och vid årsskiftet 1554/55 köpte han en egen gård vid Östergatan i Malmö. När han slutade sin boktryckarverksamhet vet man inte, men den sista kända boken från hans officin trycktes 1556. Han avled 1560.

Under hela sin verksamma tid i Malmö arbetade Oluf Ulricksøn i reformationens tjänst, och nästan alla arbeten som finns bevarade från hans tryckeri har på något sätt anknytning till reformatjonsverket. De 29 tryck som man kunnat härleda till Oluf Ulricksøns tryckeri finns upptagna i bilaga 1. Av dessa 29 är 5 endast belagda i äldre bibliografiska källor och 17 enbart bevarade i ett enda exemplar. Det kan alltså ha funnits många ytterligare tryck, som nu är helt försvunna. Av de 29 kända arbetena kommer några av de viktigaste att tas upp till närmare studium nedan.

4.1. Malmö-psalmboken 1528

Det första verk, som lämnade Oluf Ulricksøns officin, var troligen ett litet häfte med danska psalmer. Tryckningen av detta ska ha skett någon gång under år 1528. Häftet finns inte bevarat i något enda exemplar, utan det enda vittnesbörd vi har om dess existens finns i Hans Thomissøns psalmbok från 1569. I förordet till denna skriver han nämligen på tal om Claus Mortensens verksamhet i Malmö:

Siden i det nestefølgende Aar &c. 1528, vdsatte hand nogle tydske Psalmer paa vort Danske maal, oc met sin metbroders her Hans Spandemagers (som er nu Sogneprest i Lund)

raad oc hielp, loed ved Prenten i Malmö vdga den første Danske Psalmebog: Huilcken bleff siden i det Aar &c. 1529. oc 1534, forbedrit aff dem, oc aff her Aruid Pedersøn, nu salige hoss Gud, som vaar Sogneprest til S. Ibs Kircke paa Boringholm, oc nogle Gudfryctige mend i Jylland: foruden huess som er tilset aff en oc anden saa tit som den bleff paa ny igen tryckt.²¹

Denna, den första danska psalmboken, ska alltså huvudsakligen ha bestått av tyska reformatjonspsalmer som Claus Mortensen översatt till danska och med Hans Olufsens hjälp låtit trycka.

Att just en psalmbok blev det första verk som malmöreformatörerna befordrade till trycket är inte förvånande om man betänker att psalmsång på modersmålet var ett av de viktigaste inslagen i den evangeliska gudstjänsten. De första tyska psalmböckerna hade utkommit 1524, och Luther själv var en flitig psalmdiktare. Eftersom förbindelserna med Tyskland var livliga är det troligt att tysk psalmsång mycket snart nådde Danmark och att enstaka översättningar till danska, antingen muntligen eller på tryckta löslblad, började cirkulera man och man emellan. Att samla ihop dessa psalmer, lägga till några egna och låta trycka upp en hel psalmbok måste ha framstått som en angelägen uppgift för Claus Mortensen. Den gemensamma psalmsången var ju ett gudstjänstinslag som tilltalade gemene man och därmed bidrog till reformatjonsverkets framskridande.

1528 års Malmö-psalmbok är således förlorad, men dess innehåll kan, åtminstone till sina väsentligaste delar, rekonstrueras. Som framgår av Hans Thomissøns förord utkom den nämligen i en ny upplaga redan året därpå. Denna 1529 års danska psalmbok trycktes antagligen inte i Malmö utan i Magdeburg, och arbetet ombesörjdes av en bokhandlare i Ro-

stock vid namn Hans Meyer. Detta Magdeburgtryck, som hade små bokstäver, togs strax därpå omhand av den kände Rostockboktryckaren Ludwig Dietz. Denne lät trycka om verket med större typer för att göra det mer lättillgängligt för äldre människor. Att det gått till på detta sätt avslöjar han själv i förordet till en senare psalmbok.²² Ludwig Dietz' omtryck av 1529 års utgåva finns bevarat i ett enda exemplar, och av detta har forskningen kunnat dra en del slutsatser om hur den allra första psalmboken sett ut.

Äldre forskning utgick i stället från C. Bruuns uppfattning och räknade med en första utgåva av 1529 års psalmbok, som skulle vara tryckt i Malmö, och sedan i sin tur omtryckt först i Magdeburg och slutligen i Rostock.²³ N. K. Andersen menar emellertid att detta är att göra saken onödigt komplicerad.²⁴ Han visar att det inte finns någon anledning att räkna med mer än två versioner av 1529 års psalmbok, Magdeburgtrycket respektive Rostocktrycket. Hans Thomissøn nämner inte någon tryckort för den utökade upplagan, och det kan mycket väl vara så att malmöreformatörerna vände sig direkt till en tysk boktryckare. Oluf Ulricksøn tryckte flera stora verk detta år och hade kanske inte tid. Andra av reformationstidens danska skrifter trycktes i Tyskland, så det var inte alls något ovanligt förfarande.²⁵

I vilket fall som helst är den av Ludwig Dietz i Rostock 1529 tryckta utgåvan den äldsta bevarade danska psalmboken. Frågan är vilka slutsatser man från detta verk kan dra om den första utgåvan? I vilket förhållande står denna bevarade psalmbok från 1529 till den av Hans Thomissøn omtalade men numera förlorade psalmboken från 1528? Forskarna är inte riktigt överens om var man ska dra gränsen mel-

lan de två upplagorna. P. Severinsen anser att de inledande psalmerna för ottesång, aftonsång och nattsång, psalmerna för speciella tillfällen, psalmerna för jul och påsk samt slutligen tre Davidspsalmer tillhör 1528 års psalmbok.²⁶ Andersen är i stort sett enig med honom men vill dra gränsen före de tre Davidspsalmerna.²⁷ Dessa är hämtade ur ett verk av Frands Vormordsen som trycktes 1528 och kan knappast ha hunnit komma med i den första utgåvan. Tilläggen i 1529 års utgåva skulle då, förutom de tre Davidspsalmerna, utgöras av en samling psalmer författade eller översatta av Arvid Pedersen, Malmö-mässan (som behandlas i nästa avsnitt) samt tre psalmer från en okänd svensk psalmbok.

Den psalmbok, som genom Claus Mortensens och Hans Olufsens försorg trycktes hos Oluf Ulricksøn i Malmö 1528, var aldrig avsedd för huvudgudstjänsten utan enbart för de mindre bigudstjänster som under den här första evangeliska tiden ersatte de katolska tidegärderna.

4.2. Malmö-mässan 1528/1529

Det äldsta bevarade arbetet från Oluf Ulricksøns tryckeri är samtidigt den äldsta bevarade tryckta evangeliska mässordningen i Norden. Dess egentliga titel lyder *Thet cristelighe messze embedhe paa dansche*²⁹, men den kallas ofta enbart *Malmö-mässan*. Den existerar i dag i ett enda exemplar, som olyckligtvis saknar alla uppgifter om utgivare, tryckort, boktryckare och tryckeri. Även i fråga om detta verk tvingas vi gå till Hans Thomissøn för att få närmare upplysningar. I registret till sin psalmbok skriver han nämligen:

Oc er det vel beramt i den Christelig Euan-geliske Messe paa Danske, som Her Claus Mortensøn, Guds ords Tienere oc forfrem-

Thz cristelighe mel-
se embedhe paa dā
sche
vmt hmnns
Gtupell

An 4 ~~1000~~ 1600000

mere i Malmø oc andersteds i Skaane loed
prente i Malmø aff Oluff Vlrickss Anno
1529.³⁰

gift, att utarbета en evangelisk mässordning på danska. Att han är upphovsman till Malmö-mässan och att denna tryckts hos Oluf Ulricksøn har aldrig ifrågasatts. Tryckåret har däremot blivit mycket omtvistat inom forskningen.

Trots att Hans Thomissøn uppger 1529 som tryckår har forskarna under lång tid varit i stort sett eniga om att detta är fel och att mässordningen trycktes redan 1528 samt att den i tiden t.o.m. skulle ligga före den danska psalmboken från 1528.

Denna uppfattning härstammar från Severinsen, som menar att Claus Mortensen och Hans Olufsen, genast efter sin återkomst från Haderslev hösten 1528, låtit trycka först mässboken och strax därpå psalmboken.³¹ Hans teori utgår alltså från Knudsens tidigare relaterade tidsbestämning av de båda predikanternas uppehåll i Haderslev. Stöd för sitt antagande tycker han sig finna i ärkebiskopens brev från november 1528, som han anser syfta på en redan då existerande mässbok. Enligt hans mening är dessutom mässan det viktigaste arbetet och bör därför ha tryckts först. Psalmboken är endast att betrakta som ett supplement till denna. Andersen i sin tur anser inte Severinsens skäl tillräckligt underbyggda och hittar inget stöd för dem i ärkebiskopens brev.³² Han menar i stället att psalmsångens roll var så viktig under den första reformationstiden att man sannolikt prioriterat psalmboken. Det var dessutom mycket troligt att man försiktigt började reformera de mindre tidegudstjänsterna hellre än att direkt ge sig på mässan. Andersen anser alltså att det av Hans Thomissøn uppgivna tryckåret är korrekt. Påpekas bör att den senares far, Thomas Knudsen, var en av de lutherska pionjärerna i Danmark och att denne antagligen träffat Claus Mortensen och Hans Olufsen i Haderslev. Även detta ger oss anledning att betrakta Hans Thomissøns uppgifter som tillförlitliga. Ytterligare en forskare har på senare tid anslutit sig till Andersens åsikt att 1529 är

Malmö-mässans verkliga tryckår, nämligen Mogensen.³³ Denne stöder sin uppfattning på Sparres brev, som han ger en helt annan tolkning än Severinsen, samt på uppgifter i Peder Lauretsens Malmö-bog.

Den lilla anonyma mässboken omfattar endast 24 blad men innehåller alltså hela den evangeliska gudstjänstordningen med de till den hörande psalmerna. Malmö-mässan bygger dels på Nürnbergmässan från 1524 och dels på Luthers Deutsche Messe från 1526. Om detta är forskningen ense. Hur dessa två olika tyska mässor nått Danmark är emellertid en tvistefråga. Severinsen anser att Claus Mortensen hämtat förebilden till sin mässbok från Haderslev, där det ska ha existerat en dansk mässa, som i sin tur byggde på de två tyska mässorna.³⁴ Riktigheten i detta påstående betvivlas av Mogensen, som i stället försöker visa att Malmö-mässan kommit i kontakt med sina tyska förebilder via Rostock.³⁵ Hur som helst är Malmö-mässan anmärkningsvärd i det avseende att den å ena sidan starkt anknyter till den gamla katolska mässan, vars ordningsföljd behållits, men å andra sidan mycket konsekvent ersatt dess liturgiska avsnitt med församlingssång på danska. Hela Malmö-mässan är alltså på danska, både i de lästa och i de sjungna partierna, och den var i detta avseende synnerligen radikal för sin tid. Mässordningen innehöll även psalmer och behövde därför noter. Oluf Ulrickson kunde dessvärre inte åstadkomma nottryck utan mässboken innehåller i stället träskurna linjer, där ägaren själv kunde skriva in noterna.

Denna första danska mässbok från Malmö trycktes om och ingick som en del i 1529 års danska psalmbok, som omtalats ovan. Så småningom utkom Malmö-mäs-

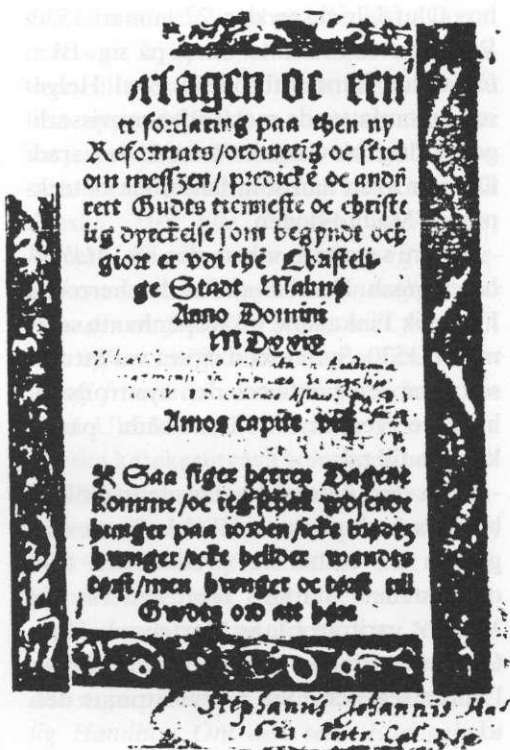
san i en ny, huvudsakligen oförändrad, upplaga 1535 samt i ytterligare en, reviderad och utökad, upplaga 1539, sedan den nya kyrkoordningen genomförts 1537. Även dessa senare upplagor har troligen haft Claus Mortensen som upphovsman. Till den sista skrev dessutom Frands Vormorsen ett företal. Båda trycktes hos Oluf Ulricksøn.

4.3. *Malmö-bogen och Malmöberetningen 1530*

Peder Laurensen hade varit lärare vid karmeliternas kollegium i Köpenhamn innan han kom till Malmö för att undervisa vid den nyinrättade prästskolan. Han hade således god teologisk bildning samt därtill pedagogisk erfarenhet. Vid sidan av sin uppgift som lärare kom han att utveckla en betydande verksamhet som skribent för den evangeliska saken. Ibland har han t.o.m. betraktats som Malmö-borgarnas officiella talman i religiösa spörsmål. Hans första uppgift i Malmö blev att skriva ett svar på det brev ärkebiskopen i november 1528 sänt till borgerskapet i Malmö. Detta svar samt ett par skrifter av andra reformatoriska författare, till vilka han skrivit företal, trycktes omgående hos Oluf Ulricksøn.

Peder Laurensen måste emellertid ganska snart efter sin ankomst till Malmö ha satt igång med det som skulle bli hans stora bidrag till reformationsverket, den s.k. *Malmö-bogen*. Dess egentliga titel lyder *Orsagen oc een rett forclaring paa then ny Reformats, ordinerung oc skick om messzen, predicken oc anden rett Gudts tienneste oc christelig dyrckelse som begyndt oc gjort er vdi then Christelige Stadt Malmø Anno Domini MDXXXIX*.³⁶ Enligt Peder Laurensens eget förord avslutades arbetet den 30 november 1529.

Peder Laurensen inleder sin bok med

Malmö-bogen.³⁷

att redogöra för alla försummelser och missförhållanden som dittills hade rått inom den katolska kyrkan och förklarar att de främst orsakats av att människor hade glömt bort Skriften. Därefter utvecklar han och klargör den evangeliska uppfattningen i en rad viktiga frågor och försöker visa varför förändringar är nödvändiga. Han redogör också i vissa avsnitt för de konkreta reformer som redan hade genomförts i Malmö. Förutom själva gudstjänstordningen behandlas bl.a. prästäktenskap, kloster, skolor, sakramenten och fattighjälp.

»I fråga om bredden i framställningen av reformationsverkets förlopp och motiveringarna för detsamma saknar Malmö-bogen motsvarighet i den samtida danska litteraturen».³⁸ Boken, av vilken ett enda exemplar är bevarat, förelåg färdigtryckt

hos Oluf Ulricksøn den 27 januari 1530. Reaktionerna lät inte vänta på sig. Bl.a. författade karmelitbrodern Poul Helgesen en omfattande motskrift som visserligen aldrig blev tryckt men är bevarad. Det var även han som lanserade beteckningen Malmø-bogen.

Senare samma år utkom den s.k. *Malmø-beretningen*. Den behandlar den herredag Frederik I inkallade till Köpenhamn sommaren 1530. Syftet med mötet var att försöka ena den gamla och den nya trons anhängare genom att låta båda parter komma till tals.

Från den katolska sidan deltog rikets biskopar och prelater och från den evangeliska 21 lutherska predikanter från olika städer. Starkast representerat var Malmö, varifrån Claus Mortensen, Hans Olufsen, Frands Vormordsen, Peder Lauretsen och Oluf Chrysostomus deltog.

De evangeliska predikanterna sammanställde 43 artiklar som redovisade den lutherska läran, den s.k. *Confessio Hafniensis*, vilken överlämnades till kungen. Biskoparna i sin tur ingav en klagoskrift i 27 punkter. Den bemöttes sedan punkt för punkt av predikanterna i ytterligare en skrift, som dessutom innehöll 12 klagopunkter över biskoparnas ämbetsförvaltning.

Medan skriftväxlingen pågick och båda parter försökte påverka kungen ägnade sig allmänheten bl.a. åt de satiriska visor som lutheranerna lät trycka hos Oluf Ulricksøn. Dessa elaka visor och reformatörernas predikningar fick folket att vända sig mot den gamla tron, och fastän herredagens konkreta resultat blev *status quo* stod de evangeliska predikanterna som segrare i folkets ögon. Reformatorerna själva var dock besvikna över resultatet av herredagen.

Malmø-beretningen, eller som den egentliga titeln är *The artickle Scrifti oc handell Som vore mellom werdige faedre Daumarckss Prelater Oc Ewangeliske predickere heer aff riiget nu siste herredag i Køpnehaffn Aar efft Christi fødsel MD 1530*,³⁹ består av de dokument som framlades vid herredagen och en redogörelse för förhandlingarnas gång. Trots att Peder Lauretsens namn inte finns angivet någonstans tycks det inte råda några tvivel om att det är han som sammanställt Malmø-beretningen.⁴⁰

Malmø-bogen och Malmø-beretningen utgör tillsammans de två viktigaste källorna till kunskap om reformationens förlopp i Malmö. De intar även en mycket viktig plats i den danska reformationsrörelsens allmänna historia.

4.4. Agitationsskrifter och kyrkohandböcker

Från Malmö utgick i reformationens inledningsskede ett ovanligt stort antal agitationsskrifter. Tonen i dessa var ofta skarpare än i de agitationsskrifter som utgavs i det övriga Danmark. Peder Lauretsen var inte ensam om att föra reformationens kamp med pennan. Han hade en värdig medtävlare i Frands Vormordsen. Denne var ursprungligen holländare men hade liksom Peder Lauretsen tillhört karmelitkollegiet i Köpenhamn och dessutom undervisat vid Köpenhamns universitet innan han kallades som predikant till Malmö. Hans första i Malmö tryckta skrifter är klart polemiska men samtidigt mycket informativa. 1531 lät han hos Oluf Ulricksøn trycka *Een korth oc lyden forklaring oc forskell paa then Ewangeliske oc Papistiske predicken* [. . .].⁴¹ Skriften, som föranletts av att motståndarna kallat de evangeliska predikanter-

na för bedragare och kättare, består av 11 kapitel, där författaren går igenom de främsta tvistepunkterna mellan den katolska och den evangeliska läran. Arbetet är påfallande klart och enkelt uppställt.

Detsamma kan inte sägas om hans nästa verk, även detta tryckt hos Oluf Ulricksøn 1531, *Een saare nyttelig oc alle thennom som giffte ere eller Giffthes ville, hugsualelig Disputadtz. emellom Her Atzer Prelatt oc Cantor vdi Lundt oc franciscum Vormordum Predickere vdhi Mallmøø*⁴² Detta är, som framgår av titeln, ett försvaret för de evangeliska prästernas äktenskap och innehåller både grova skällsord och beskyllningar mot motståndarna. Frands Vormordsen målar här upp en verkligt mörk bild av de katolska prästernas osedlighet, som motståndarna blundade för medan man i stället förföljde de evangeliska predikanterna.

Frands Vormordsen övergick sedan till att låta trycka sina skrifter hos Christiern Pedersen. Några av dessa kommer att behandlas nedan. När han så småningom tvingades återvända till Oluf Ulricksøn hade hans författarskap fått en helt ny inriktning.

Reformationen genomfördes 1536. Frands Vormordsen invigdes till Lunds stifts förste superintendent, dvs. evangelisk biskop, 1537, ett ämbete som han sedan innehade till sin död 1551. Hans uppgift blev att övervaka att den nya kyrkoordningen efterlevdes och att sockenprästerna lärde sig predika på rätt sätt. Sockenprästerna skulle dessutom under-

visa sina församlingsbor i den rätta läran, och som hjälpmedel använde man Luthers lilla katekes. Ur denna skulle man läsa upp och förklara vissa avsnitt efter varje predikan. För detta ändamål översatte Frands Vormordsen katekesen till danska. *Den lille danske Catechismus, huilken aff alle sogne Prester effter predicken, om søndagen besynderlige, for Almuffwen fortellies scall, ordt fra ordt, som effter screffuit staar oc er fordansket wdaff francisco wormordi*⁴³ trycktes hos Oluf Ulricksøn 1537 och är den äldsta danska katekesutgåva som finns bevarad.

Tillsammans med Claus Mortensen ombesörjde Frands Vormordsen också en ny kyrkohandbok för Lunds stift 1539. Handboken, som egentligen är en omarbetad och utökad upplaga av Malmömässan, har titeln *Een gantske nyttelig oc alle sogneprester oc predickante nødtørlig Handbog Om den rette Euangeliske Messe oc hennis vstraffelige oc ganble seduanlige Ceremonier*.⁴⁴ Claus Mortensen var den egentlige författaren, men Frands Vormordsen sanktionerade utgåvan genom att skriva ett utförligt förord. I handboken är hela mässan på danska och den gick därmed ett steg längre än 1537 års kyrkoordning, som tillät latinsk mässång. Det var kännetecknande för Frands Vormordsen att han ville rensa ut allting som påminde om de gamla katolska sederna, och han arbetade under sina år som superintendent mycket intensivt för att förnya kyrkolivet.

Förteckning över verk, tryckta av Oluf Ulricksøn⁴⁵

- [1528.] Det kristelige Messeembede [Udg. af Claus Mortensen.]
 1529, 14.8. Oluf Chrysostomus: Lamentatio ecclesiæ.
 1529, 27.8. Ped. Laurentsen: Svar til Erkebiskop Aage Jepsen [Sparre]
 1529, 18.9. Chr. Skrok: Forklaring, at Ægteskab tilstedes Præster.
 1529. Haandbog ved Brudevielse.
 1529. [Joh. Toltz:] En liden Indgang i Skriften.
 1530, 27.1. [Ped. Laurentsen:] Aarsag og Forklaring paa Reformationen i Malmø. [»Malmø-bogen«.]
 1530, 2.6. [Jep Nielsen:] Disputats imellem Borgmesteren af Malmø og Kantoren af Lund om retsindige Præster etc.
 1530, 29.10. Artikler og Forhandlinger paa Herredagen 1530. [Udg. af Ped. Laurentsen.]
 1530. Viser om Guds Ords Modstandere etc.
 1531, 1.6. [Frands Vormorsden:] Forklaring paa den evangeliske og papistiske Prædiken.
 1531, 1.7. Hans Tausen: Svar til Poul Helgesen om Messen.
 1531, 22.11. Frands Vormorsden: Disputats om Præsters Giftermaal.
 1531. Undervisning om Skriftemaal og Sakramentet.
 1533. Otto Brunfels: Practica.
 [1533?] En nyttelig Bog om Guds Miskundhed etc.
 1535, 12.8. Haandbog i det evangeliske Messeembede.
 1536, 7.2. Profeti. Overs. af Ped. Laurentsen.
 1537. [Luther:] Lille Katekismus. Overs. af Frands Vormorsden.
 1537. Henr. Smith: Dialogus.
 1538. Catechismus pro pueris.
 1539, 17.4. [Frands Vormorsden:] Haandbog om den evangeliske Messe.
 1543, Nov. Lucas Lossius: Quæstiunculæ de Catechismo.
 1546, 10.11. Henr. Smith: En ny Urtegaard.
 1551? Christian III:s Recess 1551.
 1555, 19.7. Christian III:s Recess 1547.
 1556, 8.1. Æsops Fabler m.m. Overs. fra Tysk af Chr. [Pedersen].
 1556, 8.9. Christian III:s Recess 1546 [o: 1547].

Notförteckning

- ¹ Johannesson, G., Den skånska kyrkan . . . s. 344 ff.
² Knudsen, H., Bidrag til oplysning . . . s. 147 ff.
³ Mogensen, K., Malmømessen, s. 197 ff.
⁴ Grell, O. P., Herredagen 1527, s. 73 f.
⁵ Gierow, K., Studier kring Malmø-bogen, s. 23 ff.
⁶ Nielsen, L., Dansk bibliografi 1482–1550, s. 146 ff; jfr även Johannesson, G., a.a., s. 376 not 4.
⁷ Collijn, I., Sveriges bibliografi . . . s. 280 resp. s. 294; jfr även Gierow, K., a.a., s. 41 ff.
⁸ Ljung, S., Biskop Hans Brask . . . s. 83 ff.
⁹ Nielsen, L., a.a., s. XXXVII.
¹⁰ Dansk biografisk leksikon, vol. 15, s. 168.

- ¹¹ Schück, H., Den svenska förlagsbokhandelns historia, s. 47 ff.
¹² Hellström, C. G., Boktryckaren Olavus Ulrici, s. 111 ff.
¹³ Ljung, S., a.a., s. 86 ff.
¹⁴ Hellström, C. G., a.a., s. 114 f.
¹⁵ Wendt, C. S., Om reformatörerna . . . s. 150.
¹⁶ Nielsen, L., a.a., s. 211 ff.
¹⁷ Hämtat ur Collijn, I., a.a., s. 293; jfr även Gierow, K., a.a., s. 44 ff.
¹⁸ Hämtat ur Nielsen, L., a.a., s. 219; jfr även Gierow, K., a.a., s. 44 ff.
¹⁹ Nielsen, L., a.a., s. XXXVIII.
²⁰ Laurentsen, P., Malmø-bogen, folio 107.

- ²¹ Thomissøn, H., *Den danske Psalmebog . . .*, förordet.
- ²² Ludwig Dietz' salmebog 1536, förordet.
- ²³ Bruun, Chr., *Den danske literatur . . .*, s. 385 ff.
- ²⁴ Andersen, N. K., *Malmøsalmebogen af 1529*, s. 221 ff.
- ²⁵ Nielsen, L., a.a., s. 158 ff.
- ²⁶ Severinsen, P., *Dansk salmedigtning . . .*, s. 9 ff.
- ²⁷ Andersen, N. K., a.a., s. 220.
- ²⁸ Hämtat ur *Danske messebøger fra reformationstiden*.
- ²⁹ Nielsen, L., a.a., s. 80 f.
- ³⁰ Thomissøn, H., a.a., registret.
- ³¹ Severinsen, P., a.a., s. 16 f.
- ³² Andersen, N. K., a.a., s. 218 f.
- ³³ Mogensen, K., a.a., s. 194.
- ³⁴ Severinsen, P., a.a., s. 18 ff.
- ³⁵ Mogensen, K., a.a., s. 196 ff.
- ³⁶ Nielsen, L., a.a., s. 58 f.
- ³⁷ Hämtat ur *Laurensen, P.*, a.a.
- ³⁸ Gierow, K., a.a., s. 87.
- ³⁹ Nielsen, L., a.a., s. 5 f.
- ⁴⁰ Bl.a. Wendt, C. S., a.a., s. 181 f och Gierow, K., a.a., s. 95 f.
- ⁴¹ Nielsen, L., a.a., s. 142 f.
- ⁴² Nielsen, L., a.a., s. 142.
- ⁴³ Nielsen, L., a.a., s. 72.
- ⁴⁴ Nielsen, L., a.a., s. 143.
- ⁴⁵ Hämtat ur Nielsen, L., *Dansk bibliografi 1482–1550*, s. 151 och Nielsen, L., *Dansk bibliografi 1551–1600*, s. 647.

Litteraturförteckning

- Andersen, N. K., *Malmøsalmebogen af 1529*. Ingår i: *Kyrka, folk, stat, red.-kommitté: P.-O. Åhrén . . .*, Lund 1967.
- Brandt, C. J., *Om Lunde-kanniken Christiørn Pedersen og hans skrifter*. Kjøbenhavn 1882.
- Bruun, Chr., *Den danske literatur fra bogtrykkerkunstens indførelse i Danmark til 1550*. 1–2. Ingår i: *Aarsberetninger og meddelelser fra Det store Kongelige Bibliothek*, udgivne af Chr. Bruun, bd 1–2, Kjøbenhavn 1870–1875.
- Collijn, I., *Sveriges bibliografi intill år 1600*. Bd 1. Uppsala 1934. (Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet, 10: 14.)
- Dansk biografisk leksikon*. 3 udg. Vol. 1–16. Kjøbenhavn 1979–84. Artiklar om Oluf Chrysostomus, Peder Laurensen, Christiørn Pedersen, Hans Olufsen Spandemager, Claus Mortensen Tøndebinder, Oluf Ulricksøn och Frands Vormorsden.

- Danske messebøger fra reformationstiden*. Udgivet i facsimile af Universitets-Jubilaets Danske Samfund med en liturgihistorisk redegørelse af S. H. Poulsen. Kjøbenhavn 1959.
- Gierow, K., *Studier kring Malmø-bogen*. Malmö 1979.
- Grell, O. P., *Herredagen 1527*. Kirkehistoriske samlinger, 1978, s. 69–88.
- Hellström, C. G., *Boktryckaren Olavus Ulrici*. Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen, årg. 32 (1945), s. 111–120.
- Johannesson, G., *Skånes historia*. Stockholm 1971.
- Johannesson, G., *Den skånska kyrkan och reformationen*. Lund 1947. (Skånsk senmedeltid och renässans, 1.)
- Klemming, G. E. & Nordin, J. G., *Svensk boktryckeri-historia 1483–1883*. Med inledande allmän öfversigt. Stockholm 1883.
- Knudsen, H., *Bidrag til oplysning af den danske reformationshistorie*. *Annaler for nordisk oldkyndighed og historie*, 1847, s. 84–169.
- Kong Frederik den Førstes danske Registranter. Udg. ved Kr. Erslev og W. Møllerup. Kjøbenhavn 1879.
- Laurensen, P., *Malmøbogen*. Udgiven ved H. Fr. Rørdam. Kjøbenhavn 1868.
- Laurensen, P., *En stakket undervisning imod paven, bispens og deres disciples statuter, love, bud og skikkelser*. Paa ny udgivne af H. Fr. Rørdam. Kjøbenhavn 1890. (Skrifter fra Reformationstiden, 5.)
- Laurensen, P., *Malmø-bogen*. Malmö 1979. Faksimil av originaluppl. Malmö 1530.
- Ljung, S., *Biskop Hans Brask och tryckeriet i Söderköping*. Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen, årg. 35, (1948), s. 83–91.
- Ljungdahl, J., *Malmöreformatörernas litterära verksamhet*. Ett blad ur Malmö stads reformationshistoria. Ingår i: *Malmö fornminnesförenings minnesskrift 1909–1919*, Malmö 1920.
- Ludwig Dietz' salmebog 1536. Udgivet af Universitets-Jubilaets danske Samfund ved N. K. Andersen. Kjøbenhavn 1972.
- Malmø-beretningen om religionsartikler og forhandlinger paa herredagen i Kjøbenhavn 1530*. Paa ny udgiven af H. Fr. Rørdam. Kjøbenhavn 1889. (Skrifter fra Reformationstiden, 4.)
- Malmø-salmebogen 1533*. Faksimiledition. I samarbejde med Dansk-skånsk förening utgiven av J. Kroon. Efterskrift av A. Mallin. Malmö 1967.
- Mogensen, K., *Malmø-messen*. Ingår i: *Reformationen i Norden*, under red. av C.-G. Andrén, Lund 1973.

- Möller, B., Svensk bokhistoria. Stockholm 1931.
- Nielsen, L., Christian Pedersen og bogtrykkerkunsten. Nogle boghistoriske undersøgelser. Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen, årg. 5 (1918), s. 45–60.
- Nielsen, L., Dansk bibliografi 1482–1550. Med særligt hensyn til dansk bogtrykkerkunsts historie. København 1919.
- Nielsen, L., Dansk bibliografi 1551–1600. Med særligt hensyn til dansk bogtrykkerkunsts historie. København 1931–33.
- Nielsen, L., Dansk typografisk atlas 1482–1600. København 1934.
- Nielsen, L., Den danske bog. Forsøg til en dansk boghistorie fra den ældste tid til nutiden. København 1941.
- Nielsen, L., Chr., Christiørn Pedersen. Et 400-aarsminde som bidrag til Malmøs bogtrykkerhistorie og et billede fra reformationstiden. Nordisk boktryckarekonst, årg. 33 (1932), s. 441–447, årg. 34 (1933), s. 105–109, 180–187, 248–258.
- Pedersen, Chr., Christiørn Pedersens lægebog Malmø 1533. Udgivet i facsimile med indledning af P. Hauberg. København 1933.
- Pedersen, Chr., Om urtevand Malmø 1534. Faksimiledition. Med en efterskrift af B. Holmström. Malmö 1986.
- Psalmebøger fra Reformationstiden. Udgivne af Chr. Bruun. Vol. 1–2. Kjøbenhavn 1865–66.
- Schück, H., Den svenska förlagsbokhandelns historia. Stockholm 1923.
- Severinsen, P., Dansk salmedigtning i Reformationstiden. Studier over vore ældste salmebøger. Kirkehistoriske samlinger, 5R.2Bd. (1903–05), s. 1–55, 240–292.
- Thomissøn, H., Den danske Psalmebog med mange christelige Psalmer. Facsimileudgave. Udg. af Det danske Sprog- og Literaturselskab. København 1933.
- Wendt, C. S., Om reformatörerna i Malmö och de första lutherska prästerna derstädes. Några personallistoriska bidrag till Danmarks kyrkohistoria. Ny kirkehistoriske samlinger, 2Bd. (1860–62), s. 128–237.
- Vormorsen, F., En kort forklaring og forskjel paa den evangeliske og papistiske prædiken og lærdom, 1531. Paa ny udgivet af H. Fr. Rørdam. Kjøbenhavn 1888. (Skrifter fra Reformations-tiden, 3.)

Lunds universitets jordegendomar under 300 år

De 1200 gårdarna – vad blev det av dem?

Av Karin Helmer

Hantverksgatan 9 A, 222 36 Lund

Under en 35-årig verksamhet vid Lunds universitet har artikelförfattaren i olika sammanhang kommit i kontakt med förvaltningen av de s.k. akademiehemmanen, vilka sagts utgöra resterna av »de 1200 hemmanen». Artikeln är ett försök att kartlägga utvecklingen av jordegendomarna fram till dagens 16 hemman.

Bakgrund

Planer på att inrätta ett universitet i södra Sverige hade diskuterats sedan Roskildefreden 1658 då Danmark avträdde Skåne, Halland Blekinge och Bohuslän till Sverige. I fredstraktaten garanterades dessa provinser att de skulle få förbli vid sin vanliga rätt, lag och gamla privilegier och friheter, såvida dessa inte stred mot Sveriges fundamentallagar. Trots dessa garantier syns det som om Karl X Gustav har varit betänkt på att helt försvenska erövringsarna. Det skånska prästerskapets ställning diskuterades. Den svenska ungdomen förbjöds att studera i Köpenhamn. Ingen skulle få anställning i församling eller skola, som inte var född i provinsen eller var svensk. Var de skulle få sin utbildning blev föremål för diskussion.

Utöver universitetet i Uppsala hade på 1630-talet en akademi inrättats i Dorpat och 1640 ett universitet i Åbo. Genom Westfaliska freden 1648 hade Sverige övertagit förvaltningen av universitetet i Greifswald. Behovet av en akademi i södra Sverige var stort.

Frågan om var ett nytt universitet eller ett utökat »gymnasium illustre» skulle placeras var inte okontroversiell. Utöver

Lund hade bl.a. Göteborg och Jönköping nämnts. Rikskanslern Magnus Gabriel de la Gardie kom att i slutfasen bli den drivande kraften bakom de avgörande besluten. Ett bärande argument för det nya lärosätets placering i Lund var att kronans utgifter skulle komma att belastas endast i liten utsträckning, eftersom andra medel stod till förfogande. Vad man här avsåg var dels att det i Lund fanns ett gymnasium med ett antal lärartjänster som kunde överföras till en akademi, dels tillgången till det omfattande godskomplex som en gång tillhört domkapitlet och domkyrkan. Både i Danmark och Sverige hade reformationen medfört att domkapitlens egendom ställts till kronans disposition. I Sverige hade dessa egendomar splittrats och införlivats med kronogodset, men i Danmark hade de bibehållits som fristående förvaltningsenheter i sin medeltida form.

Stiftelseurkunderna

Den 19 december 1666 undertecknade Karl XI:s förmyndareregering de fyra urkunder som utgör grunden för Lunds universitet, stiftelsebrevet, donationsbrevet, privilegiebrevet och konstitutionen.

Donationen

I donationsbrevet sägs bl.a.:

»hafve vi derjemte, till att understödja samme academia uppkomst och tillagande och det tillfölje sätta densamme uti sådane vilkor och tillstånd, att hon uti heder och underhåll med andra våra akademier lika vara måtte, nådeligen velat denne merhemälde Academiae Carolinae donera och skänka – det som vi också i kraft af detta vårt öppna bref härmed göre – alla Capituli Lundensis gods, ehvad namn och titel de också hafva, större och smärre, således att både de som vid gymnasii i Lunden disposition allaredo vara kunna, jämväl ock de andra, hvilka en och annan förmedelst derå hafvande donation possederar och besitter, enär de successive på ett eller annat sätt vacante och ledige blifva, till merbemälte academia härefter skola lyda och derunder förblifva, så att de dädanifrån på intet sätt skola eller måga abalenieras eller till andra usus blifva använde, utan till academien befördring, uppehälle och conservation allena brukas»

Universitetet blev alltså ägare och arvtagare till Lunds domkapitels hela förmögenhet och fick också utsikt till förvaltningsrätten över domkyrkans och några andra kyrkliga stiftelsers egendom. Domkapitlets egendom var uppdelad på prelaturer, kanonikat, mense och vikarier. De hade redan under den danska tiden bortförlänats till personer som gjorde kronan tjänster på olika sätt, t.ex. lärarna vid domskolan och i Malmö skola samt världsliga ämbetsmän.

Den i donationsbrevet omnämnda godsmassan utgjordes av 925 gårdar från domkapitlet och ca 240 gårdar från domkyrkan. Ca 1200 gårdar borde således en gång komma under universitetets förvaltning. Det var dock endast en bråkdel av vad donationsbrevet omfattade som var tillgängligt då universitetet 1667–68 började sin verksamhet. Det mesta var bortförlänat på livstid och skulle bli tillgängligt först efter förläningsinnehavarens

död. Enligt räkenskaperna vid Lunds universitet 1668 utgjordes det disponibla jordagodset av 137 hela hemman med en årlig ordinarie ränta av 2 634 d.s. plus dagsverkspenningar, beräknade till 795 d.s.

Donationens förverkligande och avveckling

Det stod snart klart att tanken på att universitetet genom den kungliga donationen skulle bli självförsörjande inte kunde förverkligas under de närmaste åren. Andra medel fick tillgripas. Genom att överflytta de vid gymnasiet i Lund tjänstgörande lärarna och göra dem till professorer vid universitetet skulle man utan större omkostnad vinna sex lärostolar. Lärarna var nämligen »residerande canonicus» dvs. de innehade på livstid kanonikat för sin tjänst. Avkastningen för kanonikaten beräknades dock inte täcka hela professorslönen, 600 d.s., varför man fick tillskjuta medel från tillgängliga kapitelgods. De tre teologie professorerna kunde dessutom förses med pastorat som prebende.

Härutöver gjordes en engångsinsamling av besparade medel vid kyrkorna i guvernementet för att få medel till inköp av bibliotek och att reparera de för akademien rekvirerade byggnaderna. Delar av kyrkotionde, skoltionde och kronotionde tilldelades också universitetet.

Det gamla danska domkapitlet upplöstes genom beslut i ett kungl. brev den 21 december 1671. Enligt föreskrifterna i donationsbrevet fick akademien härigenom även hand om förvaltningen av domkyrkan och dess egendomar, vilket betydde ett tillskott på ungefär 100 hemman. Ordinarie räntan för dessa kunde bara i en liten omfattning utnyttjas för akademins behov, eftersom man i fort-

sättningen fick sörja för den skuldbelastade och illa medfarna domkyrkans underhåll.

Vid riksmarskalken Gabriel Oxenstjernas död 1673 skulle hans kapitelgods tillfalla akademien. Detta utgjordes av det forna dekanatets och ärkediakonatets egendomar och hade säteriet Alnarp med trettio underliggande hemman som dominerande beståndsdel. Vid Karl XI:s besök i Malmö sommaren 1673 gjorde konsistoriet framställning om att komma i besittning av godset. Under hänvisning till 1666 års donationsbrev resolverade Karl XI att akademien skulle komma i åtnjutande av dessa egendomar oavkortade. I november samma år anlände från kammarkollegium brev om besittningsrätten till Alnarp. Men när detta presenterades för landshövdingen i Malmö lämnades det nedslående beskedet att Kungl Maj:t utfärdat en senare resolution i Kalmar den 4 oktober 1673. I denna resolution ger Karl XI en förklaring till förmyndarstyrelsens donationsbrev rörande »de regalicier, domäner och härligheter som hemfallit till universitetet», vari bestämmes att för framtiden

»Kungl Maj:t förbehåller och reserverar sig och Sveriges Crono dem till en evärdelig, oalienerad egendom erkannerligen jura patronatus och hvad därav dependerar samt tionden, så ock stranding, friköp, sakfall av halva bodelands förbrytande med annat mera slikt, item skogarna med jakt och skytteri så av de gods, som allaredo kunna vara academien ifrån capitlet tillkomma eller härefter academien tillfalla kunna. Eljest vill ock Kungl. Maj:t sin disposition hava underlagt de curier, hus, tomter och hagar samt säterier som ifrån capitlet till academien allaredan komne äre eller hädanefter kommandes varda»

Eftersom Alnarp var ett säteri kunde det inte tillfalla universitetet. Däremot kom akademien 1675 i besittning av hovrådet Gustav Taubenfeldts kapitelgods, sedan både denne och hans son avlidit. Men

man hann inte utnyttja detta innan akademien upplöstes p.g.a. det nya danska kriget 1676.

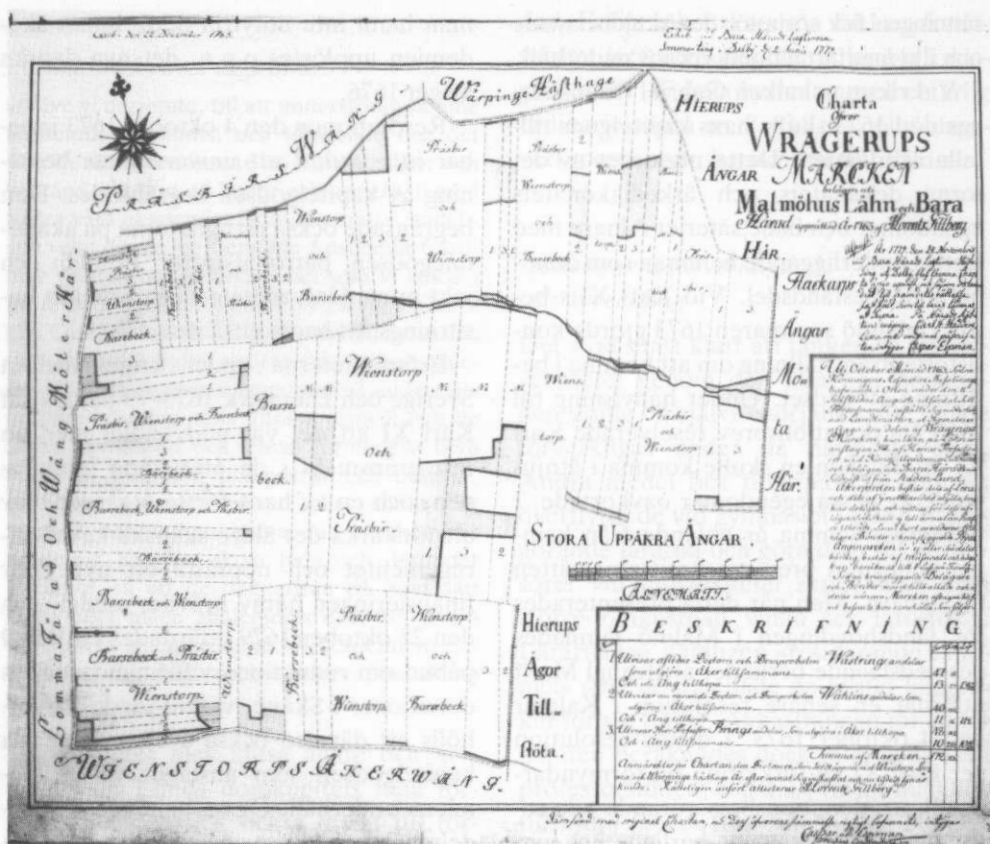
Resolutionen den 4 oktober 1673 innebar inte endast att universitetets besittning av kapitelgodsen begränsades. Den begränsade också rättigheterna på akademiegodsen, patronatsrätter, tionden och jakt m.m. Universitetets oinskränkta besittningsrätt hade alltså ifrågasatts.

Erfarenheterna under kriget mellan Sverige och Danmark 1676–79 hade visat Karl XI att det var nödvändigt med en fast gränsmakt i de återvunna landskapen, och en av hans första åtgärder blev att förstärka det äldre skånska kavalleriregementet och upprätta ett nytt. För finansieringen härav krävdes medel, och den 25 oktober 1679 utfärdades ett kungl påbud om reduktion av förmyndartidens donationer i Skåne, varvid särskilt framhölls att därmed också avsågs de gamla kapitelgodsen som anslagits till akademiens underhåll. Dessa behövdes för indelning av rytteriet. Akademien hade nu med undantag för några prebendehemman förlorat hela det godsbestånd som varit en av anledningarna till att den förlagts till Lund.

Den restaurerade akademiens egendomar

Den akademi, som trädde i verksamhet efter kriget, officiellt sommaren 1682, behövde således nya inkomstkällor för sin verksamhet.

I en resolution, utfärdad i Karlshamn den 3 augusti 1681, donerade kungen till akademien »de ängar, tomter och trädgårdar, som finnas uti och vid Lund, som står under Kungl. Maj:ts disposition». Donationen omfattade de s.k. »kanikeängarna», jämte »Vragerups grunder» mellan Flackarp och Lomma, »kommen-

»Charta öfwer Wragerups ängar», upprättad av Lorenz Gillberg år 1763, beskriver bl.a. den del av Wragerups grunder som ingick i Karl XI:s donation 1681 och som var anslagen till lön till tre professorer vid Akademien i Lund. Akademiens ägor är mycket utspridda. LUB.

derjorden» i Svarta Hjerup mellan Flackarp, Höjebro och Uppåkra, Svarta Hjerups äng, Hästhagen mellan Torn och Odarslöv samt Biskopshästhagen nordost om Uppåkra.

Dessutom tilldelades professorerna som prebende de 6 3/4 hemman som efter reduktionen återstod av universitetets egendomar. Härtill kom en del inkomster av skoltionde, kyrkotionde och biskopstionde samt senare vaxljusmedel.

Den 16 mars 1688 donerade kungen egendomen Lundagård, som varit bortdonerad från kronan redan under den danska tiden, och som vid detta tillfälle

innehades av biskopen Winstrups arvingar. Lundagårdshuset skulle bl.a. användas som auditorium.

Reduktionsbeslutet av den 25 oktober 1679 avsåg kapitelgods, men ej avkastningen av de domkyrkogods, som enligt beslutet 1671 skulle förvaltas av universitetet. Enligt Karl XI:s resolutioner 3 augusti 1683 och 4 juli 1687 skulle överskottet av domkyrkogods, som nu uppgick till 142 hemman tillfalla universitetet. Detta blev inte så ekonomiskt betydelsefullt p.g.a. domkyrkans bristfälliga förvaltning. Kungl Maj:t beslutade 1735 att en del av domkyrkans hemman skulle försälas till

skatte. Ärendet blev av olika skäl fördröjt under mer än 30 år, tills en överenskommelse godkändes av kungen 1766, enligt vilken 84 av hemmanen försålles för ca 70 000 daler silvermynt. Universitetet skulle erhålla hälften härav. Domkyrkorådet ansåg dock att innan universitetet erhöll sin del skulle reparationen av domkyrkan fullföljas. Det dröjde ända till 1774 innan universitetet genom en s.k. »aversionshandel» erhöll sin del, 33 333 d.s. (100 000 daler kopparmynt) mot att avstå från alla vidare anspråk på domkyrkans egendom.

Prebendehemmanen ökade under 1600-talets slut och uppgick omkring 1710 till 9 3/4 hemman och 1800 10 mantal fördelade på 12 lägenheter i Fjelic, Stävie, Flackarps, Uppåkra, Görslövs och Kyrkheddinge socknar. Dessa prebendehemman utgjorde löneförmåner för professorer och högre tjänstemän. I samband med omläggning av universitetets räkenskaper och stat 1807 indrogs prebendehemman och åkerlotter av lönejordarna till universitetet vid inträffad ledighet, för att genom universitetets försorg vid offentlig auktion utarrenderas på 30 år till högstbjudande. Avkastningen skulle tillfalla akademiekassan, och professorerna skulle avlönas på stat.

Det kan vidare nämnas att det på 1840-talet gjordes ett nytt försök till återvinande av en del av den tidigare förlorade egendomen som ersättning för ej erhållen skol- och kyrkotionde, som skulle varit vederlag för dessa egendomar. Redan 1764-65 togs frågan om ersättning från staten upp och en undersökning företogs. Från universitetet gjordes 1777 till kansler en framställning i denna fråga, liksom till 1828-30 års riksdag. Riksdagens skatteutskott förklarade ersättningsanspråken vara en rättsfråga. 1846 stämde universi-

tetet inför Stockholms kämnärsrätt staten för utfående av ersättning och vederlag för framtiden. Domstolen förklarade 1851 universitetet ej behörigt att väcka dessa anspråk, universitetet vore att betrakta som en allmän staten tillhörig inrättning och såsom sådan underkastad kungl maj:ts och kronans förfogande. Hovrätt och högsta domstol dömde på samma sätt.

Universitetet hade sedan sin tillkomst betraktats som en stiftelse på kyrkans grund, hänvisad till sina egna tillgångar. Denna uppfattning bestod under hela 1700-talet. Först genom 1807 års stat började förändringarna märkas. Principen att universitetets verksamhet ej skulle få belasta statsutgifterna bröts genom beslut på 1828-30 års riksdag, då Lunds del av ett till universiteten beviljat anslag blev 7550 Rd b:co och vid 1834-35 års riksdag ytterligare 4000 Rd b:co. Det i de ovan nämnda domarna gjorda konstaterandet om universitetet som en allmän staten tillhörig inrättning bör kanske ses som ett konfirmerande av ett förändrat synsätt.

Det i detta avsnitt redovisade egendomsbeståndet utgör grunden för vad som i universitetets handlingar numera betecknas som »akademihemmanen».

Vid en uppmätning 1763 av »akademiejordarna», d.v.s. de ängslotter m.m. som 1681 donerades till universitetet, omfattade dessa 890 tunnland (445 ha). I en skrivelse till kanslern den 21 januari 1801 uppges de omfatta 1000 tunnland (500 ha).

De 10 mantal prebendehemman som 1807 indrogs till universitetet var av ungefär samma storlek.

Under arton- och nittonhundratalet har en del ägobyten och donationer ägt rum. Arealen på den av universitetet f.n. förvaltade jorden är ca 1000 ha.

Förvaltningen av jordegendomarna

Av Lunds universitets konstitutioner, fastställda vid universitetets grundande, framgår att det skulle finnas en räntmästare, som bl.a. skulle

»(1) vårda Akademiens gods och hemman. (2) Akademiens så väl ordinära, som extra-ordinära inkomster (varibland räknas även Akademie-Böndernas böter och hemman-städjor) skall han i tid indriva; om så ske kan förvandla dem i penningar, samt dem i Räntekammaren inlägga...»

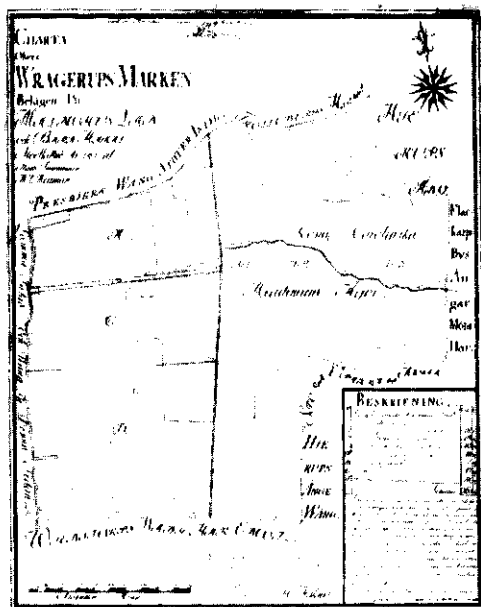
Vidare skulle bland professorerna årligen utses två inspektorer över allmänna räntekammaren och byggnaderna (Inspectores Aerarii). Dem skulle bl.a. åligga

»1) Att tillse, det de Akademiens inkomster som Rantemästaren uppbär, varda i rättan tid i Rantekammaren inladga och på ett säkert och väl tillstängt ställe förvarade.

3) Att tillse att Akademiens Gods, hemman och Bönder av rantmästaren icke illa behandlas, att icke inkomsterna må förminsas. Därföre bör åtminstone vart femte år syn hållas på alla hemmanen. ---»

Efter en tvist i inledningsskedet mellan universitetets pro-cansler och inspectores aerarii slog kansler i en skrivelse den 8 april 1668 fast, att »inspektionen över akademiens gods, inkomster och medel» tillkom inspectores aerarii och rantmästaren, vilka i förekommande fall hade att rådgöra med konsistorium.

Av universitetets jordegendomar skulle – enligt kungl brev 14 november 1667 – de professorer, som inte hade prebendepastorat, förses med prebendehemman till sina hushålls understöd. Professorerna hade fullständigt fri dispositionsrätt över dem. Prebendeinnehavaren kunde, om han så önskade, avhysa arrendatorn och själv överta skötseln med hjälp av tjänstefolk. Prebendehemmanen innehades under sätesfrihet, vilket inne-

»Charta öfwer Wrangerups Marken», upprättad af Stads Ingeniören N. L. Nevman 1787 i samband med storskifte. Här har Akademiens del samlats till tre sammanhängande lotter och har till ytan blivit 17 tnl stjärre. LUB.

bar att de var befriade från alla avgifter till kronan.

Den i samband med universitetets restaurations erhållna donationen av tomter och ängar fördelades i 12 lotter, vilka tilldelades professorerna (11 lotter) samt rantmästare, sekreterare och bibliotekarie (delade den tolfte lotten) som löneförstärkning. Senare omfattade de 14 lotter. Till att börja med torde innehavarna själva ha disponerat dessa lotter, de s.k. »lönejordarna». Åkerarealen var fördelad på ett antal småtegar, och det var nödvändigt att på något sätt samordna brukningen av dem. En av professorerna utsågs därför av konsistoriet att som »inspector pratorum» tillse att en samfällad brukning kom till stånd och i övrigt tillvarata innehavarnas gemensamma intresse (ett embryo till den långt senare

bildade arrendatorsföreningen?) Dessa jordar kom senare att storskiftas eller enskiftas.

Beslutet 1807 om indragning och utarrendering av prebendehemmanen omfattade även dessa jordar, åkrar och ängar, med undantag för de s.k. Kanikeängsmarkerna, vilka fortfarande fick disponeras av professorerna för höskörd och dyl.

I ett Kungl brev från den 28 december 1832 stadgades beträffande akademiehemmanen att Konsistoriet gavs rätt »att efter auktionen fritt pröva anbudet utan att vara ovillkorligen förbundet att fästa sig vid det högsta bland dem». Konsistoriets prövning skulle underställas universitetets kansler. I brevet påpekas att »det alltid måste vara den Akademiska Styrelsens ögnamärke att, genom billiga arrendevillkor samt driftiga och ordentliga arrendatorers bibehållande, tillskynda Akademien en jämn och säker inkomst af hennes hemman».

I ett Kungl brev, daterat den 24 Februari 1860, föreskrivs följande förändringar, som skulle iakttas av Konsistoriet vid utarrendering av arrendehemmanen:

1) »att efter därå med lantmätarens biträde verkställd besiktning, utfästa ett minimum, varunder, och ett maximum varöver det årliga arrendet beräknas i spannmål, hälften råg och hälften korn, ej får gå, samt att de sålunda utsatta minimi- och maximi-beloppen Akademie Kanslerns prövning och stadfästelse underställes, hörande till grund för bestämnelserna i berörda hänseende tagas dels lägenhetens beskaffenhet till omfång och jordmännens bördighet, samt huru avträdande arrendatorn egendomen hävdar, dels beloppet av de för andra, någorlunda likartade egendomar i orten utgående arrenden, vilka med arrendatorns

utkomst och egendomens behöriga skötsel anses förenlige».

2) »Auktionen skall förrättas inför vederbörande Consistorium Academicum Minus, som rörande arrendets utbudande å auktionen utfärdar Kungörelse med utsättande av de fastställda minimi- och maximi-beloppen».

3) »Göras vid auktionen flera anbud till maximum, skiljes dem emellan genom anbud av kontant städja, att vid tillträdet på en gång erläggas, och varför, likasom för arrende-vilkorens fullgörande i övrigt, säkerhet, som av consistorium godkännes, bör vid auktionstillfället avlämnas. Skulle åter något anbud till det utfästa minimum icke erhållas, bör lägenheten, utan förbehåll av visst minimum eller maximum genom ny auktion på arrende utbjudas, med åliggande för Consistorium Academicum Minus att pröva antagligheten av då skeende anbud».

Det understryks i skrivelsen att den i tidigare stadga föreskrivna fria prövningsrätten fortfarande skulle gälla.

Fr.o.m. 1917 infördes optionsrätt för arrendatorerna samt deras barn. Utarrenderingen skedde härefter ej längre genom offentlig auktion utan genom kontraktsteckning, på 20 år fram till 1959, varefter arrendetiden varit 10 år.

En fråga av intresse i detta sammanhang är vem som ägde de på jordarna befintliga byggnaderna. Under de gångna århundradena hade ängsmark förvandlats till åker och ny markindelning företagits. För jordbruket erforderliga byggnader hade uppförts, och det har sannolikt varit så att prebendeinnehavarna eller arrendatorerna stått för dessa.

Från 1837 genomfördes i samband med teckningen av nya 30-årskontrakt att arrendatorerna skulle inlösa till respektive hemman hörande åbyggnader och att

de själva i fortsättningen skulle svara för såväl underhåll som nybyggnad. En avgående arrendator blev sedan skyldig att till den nytillträdande arrendatorn sälja husen enligt en på förhand gjord uppskattning.

Med åren kom de av arrendatorerna i byggnader nedlagda förmögenheterna att bli allt större, och arrendatorerna fick binda allt större kapital. De kunde ej belåna sina byggnader, som betraktades som lösöre då byggnadens ägare ej ägde marken. Lösningssummorna vid tillträde kunde medföra mindre efterfrågan och lägre arrende. Genom ett beslut av Kungl Maj:t år 1925 erhöll universitetet rätt att betala en del av lösningssumman, högst hälften av byggnadernas värde, och att höja arrendet för återstående arrendetid. 1929 höjdes den del som universitetet fick inlösa till 66 2/3 %.

Den 15 november 1945 utfärdade Kungl Maj:t en ny stadga angående utarrendering av universitetsjord. Enligt denna stadga åligger det universitetet att tillhandahålla arrendatorn för jordbruket nödiga byggnader. Denna bestämmelse innebar alltså att efterhand som arrendekontrakten löpte ut skulle universitetet överta byggnaderna på samma sätt som tillträdande arrendator tidigare gjort och enligt den procedur som fanns angiven i arrendekontraktet.

Universitetet startade i en feodal tid, då jordens avkastning var den huvudsakliga ekonomiska basen. Det är ingen tvekan om, att avkastningen av de disponibla jordegendomarna från början utgjorde universitetets huvudsakliga inkomster, kompletterade med tionde och vaxljuspengar. Först i början av 1800-talet fick universitetet anslag via statsbudgeten, och dessa anslag ökade sedan successivt. Nettoavkastningen av aka-

demiehemmanen är i dagens rationella ekonomiska verklighet däremot närmast försumbar i universitetets totala budget.

Avkastningen av jordegendomarna fluktuerade under 1700-talet, bl.a. till följd av varierande spannmålspriser. Ängslotter uppodlades och bebyggdes, storskifte och enskifte genomfördes. Den 1807 föreskrivna indragningen av prebendehemmanen och den genomförda centrala utarrenderingen har sannolikt betytt ett rationellare utnyttjande.

Kyrkans och universitetens markinnehav har under 1900-talet i olika sammanhang diskuterats. Det har på kort sikt ansetts som en dålig kapitalplacering med låg avkastning. Å andra sidan har hävdats att ägandet av mark i ett av världens bästa jordbruksdistrikt i det långa perspektivet, med värdestegring på jorden, är en god placering.

Vid universitetet har vid ett par tillfällen försäljning av hemman varit aktuell. På 1780-talet diskuterades en försäljning av Norra Knästorpsmarken till skatte, och en framställning härom gjordes till kanslern. (Avkastningen av denna mark tillföll den vid universitetet grundade pensionskassan). I brev den 6 augusti 1781 motsatte sig kanslern bestämt detta förslag, men en följd av aktionen blev att grundarrendet höjdes.

Under 1900-talet har några enstaka gårdar sålts eller ägobyte ägt rum. För något år sedan vidtogs åtgärder för att försälja större delen av universitetets jordegendomar, då nettoavkastningen är låg och det ansågs att alternativ placering av det i jorden bundna kapitalet skulle kunna ge universitetet en bättre avkastning. Förhandlingarna med regering i denna fråga har ännu ej lett till något resultat.

Wragrup 1: 1 Arrendatorer

Arrende-period	Lott A 1866 Lott 3 1809 Lott 5 (E) och 6 (F) 1838	Lott B 1866 Lott 1 delvis 1809 Lott 1 (A) samt delvis 2 (B) 1838	Lott C 1866 Lott 1 delvis samt 2 delvis 1809 Lott 3 (C) och 4 (D) 1838
1809–1839	Christian Öberg	Christian Öberg	Christian Öberg
1839–1869	Gustav Sjöberg C D Busch 1845 Frans R Malmgren 1865	Ivan Bengtsson	Lott 3 (C) Gustav Sjöberg C D Busch 1845 Frans R Malmgren 1865 Lott 4 (D) Anders Olsson Nils Carlsson 1854
1869–1899	Frans Malmgren Christer Tygesson 1872 Lars Nielsen 1875 Lars Nilsson 1880 Hans Andersson 1885	Anders Hansson Lars Erlandsson 1880	Nils Carlsson Sven Nilsson 1880
1899–1919	Hans Andersson	Lars Erlandsson	Sven Nilsson Anders Svensson 1900
1919–1939	Hans Andersson Erik Andersson-Wraghe 1920	Lars Erlandsson Erik Larsson 1931	Anders Svensson Harald Jönsson 1934
1939–1959	Erik Andersson-Wraghe	Erik Larsson	Harald Jönsson
1959–1969	– „ – dödsbo Hans Wraghe 1960	Erik Larsson	Harald Jönsson
1969–1979	Hans Wraghe	Hans Wraghe	Harald Jönsson
1979–1989	Hans o Sylvia Wraghe Från 1986 även Kristian Wraghe	Hans o Sylvia Wraghe Från 1986 även Kristian Wraghe	Hans o Sylvia Wraghe Från 1986 även Kristian Wraghe
1989–1999	Hans, Sylvia o Kristian Wraghe	Hans, Sylvia o Kristian Wraghe	Hans, Sylvia o Kristian Wraghe

Källor

Ovanstående redogörelse är en sammanfattning av de delar som rör jordegendomarna i följande verk:

Lunds universitets historia, 1668–1868, första delen, av Martin Weibull, (Lund 1868).

Lunds universitets historia, utgiven till dess 300-års-jubileum.

Del I 1668–1709. Av Jerker Rosén (Lund 1968).

Del II 1710–1789. Av Gösta Johannesson (Lund 1982).

Del III 1790–1867. Av Krister Gierow (Lund 1971).

För stiftelse-urkunderna har använts:

Lunds universitets historia av P. G. Ahnfelt (Stockholm 1859) och Lunds Akademis Constitutioner, med översättning, Anmärkningar och Samling af sådane till efterlefnad gällande Författningar och Stadgar, hvilka ändra eller förklarar dem, eller ock angå ämnen, som äga med dem ett närmare sammanhang, utgifne af Fredrik Schrevelius (Lund 1832).

Protokoll, kartor och andra handlingar som finns tillgängliga på handskriftsavdelningen på Lunds universitets-bibliotek har också använts.

Anton Nilsson – en minnesteckning

Av Berta Stjernquist

Då Anton Nilsson i Valleberga avled den 18 mars 1989 var det en kulturpersonlighet av ovanliga mått som gick ur tiden.

Han föddes den 22 september 1911. Föräldrarna Nils Andersson och hans hustru Anna ägde och brukade egendomen Valleberga nr 25. Vid faderns tidiga frånfälle fick Anton redan under sin skoltid överta en del av ansvaret för fädernegården som han själv senare kom att äga och bruka. Den blev hans fasta punkt under större delen av hans verksamma liv.

Under sin skoltid i Valleberga hade Anton som lärare Axel Hörlin som var kulturhistoriskt intresserad och kunnig och som bl.a. utgav ett arbete om knyppling. Det är troligt att Antons kontakt med läraren bidrog till intresset för det kulturhistoriska arvet, ett intresse som sedan gick som en röd tråd genom hans liv. Även hans mor Anna, som levde länge, betydde mycket för honom genom sitt hemslöjdsintresse som hon odlade bl.a. genom knyppling.

Anton gifte sig med Karin Nilsson, född den 4 december 1909 som dotter till lantbrukaren Ola Nilsson i Öja och hans hustru Anna. I Karin fick Anton en livskamrat som på ett självständigt sätt tog del i hans intressen och som var en fast punkt för den stora familj som växte upp omkring dem. Hennes död den 20 maj 1988 var ett hårt slag för honom.

Anton Nilssons kulturhistoriska intressen var mycket mångsidiga. Han odlade

dem i umgänget med företrädare för olika ämnen såsom arkeologi, etnologi, konst, numismatik och konsthantverk. Med arkeologerna vid Lunds universitets historiska museum hade han tidigt kontakt. Med sin stora begåvning, sitt klara och rörliga intellekt och intensiva intresse skaffade han sig genom sina olika kontakter, genom praktisk verksamhet och genom självstudier en mycket bred kunskap.

Anton Nilsson hade en praktisk lagging och föga sinne för formella petitesseer. Men han tog i alla fall några formella uppdrag därför att de gick i linje med hans strävanden. Han var ledamot av styrelsen för Föreningen för Fornminnes- och Hembygdsvård i Sydöstra Skåne från början av 1940-talet till mitten av 1950-talet och han var Riksantikvariens ombud åren 1948–1954 och svarade då för området »Glemmingebro och Löderups storkommuner». Och han tog sina uppgifter på allvar. Han följde vad som hände med fornlämningar och fynd på Österlen i första hand men även i ett betydligt större område än det som han ansvarade för. Som ombud rapporterade han sina upptäckter i första hand till Historiska museet i Lund. Då skadade fornlämningar skulle undersökas ställde han sig alltid till förfogande som arbetskraft och expert. I samband med sitt kulturminnesvårdande arbete hade han fortlöpande kontakt och samarbete med intendent Gustaf Åberg vid Österlens museum i Simrishamn.

Anton Nilssons intresse för arkeologisk

forskning ledde till att han arrenderade ut sin gård för att under en lång följd av år kunna arbeta med arkeologi på heltid. Han trädde in som en central kraft i de av Carl-Axel Althin 1946 igångsatta utgrävningarna av stenåldersboplatser i Ringsjöområdet kända som Agerödsundersökningarna. Han arbetade i detta projekt både i fält och vid bearbetningen av fyndmaterialet vid Mesolitiska laboratoriet som under många år från och med 1949 fanns som en avdelning vid Historiska museet.

Under de följande åren fördelade Anton sin tid och sina insatser mellan de utgrävningsprojekt av olika slag som drevs av forskarna vid museet. Det var ett stort antal mindre undersökningar som han hjälpte till med men hans namn är i första hand knutet till många av de stora forskningsprojekt som bedrevs under senare delen av 1940-talet samt under 1950-, 1960- och 1970-talen.

Undersökningen av en skadad neolitisk grav, en hällkista, på Ingelstorp nr 10 år 1944 var för min del inledningen till ett långvarigt samarbete med Anton. Jag har haft förmånen att ha honom som medarbetare vid nästan alla större utgrävningsprojekt: utgrävningen av brons- och järnåldersgravfält i Simris, boplatser från brons- och järnålder i Hötofta i sydvästra Skåne, offermossen i Hassle-Bösarp, offerkällan Röekillorna i Löderup sn och järnåldersbebyggelsen i Gårdlösa där utgrävningarna avslutades 1976. Allt hans arbete präglades av precision och kvalitet. Hans fint bearbetade schakt, profiler och detaljprepareringar i fält väcker stor beundran. Som komplement till grävningarna under fältsäsongerna deltog han i rekognosceringar i olika områden. Diskussionerna med honom gav fakta om fyndkomplex, om privata samlingar och

om bygden. Lika intressant var det att ta del av hans tankar om de förhistoriska sammanhangen. Han var kunnig, hade förmåga till stor inlevelse och okonventionella kombinationer och kunde på så sätt bidra med många värdefulla uppslag. Han har också hjälpt till vid ett stort antal av mina mindre undersökningar inte bara i sydöstra Skåne utan även utanför hans närområde såsom i Vä där han gjorde en stor rekognoscering inför ett planeringsprojekt, utgrävning av järnåldersbebyggelse i Östra Torp vid Skånes sydkust och provgrävningar vid Näsmonumentet i nordöstra delen av landskapet, för att nämna några.

Av andra större utgrävningar som han deltagit i vill jag särskilt nämna Vätterydundersökningen och Hagestadundersökningen med dess olika förgreningar, alla med Märta Strömberg som ledare. Han var också en central kraft vid de av Erik Cinthio ledda undersökningarna av medeltida anläggningar i Tommarp under åren 1959–1960.

Det är inte möjligt att nämna alla de utgrävningar, rekognosceringar och ibland utställningar som Anton arbetat med. Och detta var dock endast en del av hans verksamhet.

Hans intresse för kulturhistoria ledde till att han bedrev en kvalificerad samlarverksamhet. Föremålen för denna skiftade. Då han fick intresse för en viss typ av kulturhistoriska föremål gick han under en tid intensivt in för denna. Det innebar intensiva studier samtidigt som han samlade. Då han nått ett stort mått av kunskap fick han behov av att gå vidare och gick över till en annan föremålsform. Han samlade järnsmide, dräktsilver, arkeologiska föremål, konstnärliga figurframställningar i porslin, glas, konst, ostindiskt porslin och mynt. En del av detta över-

Anton Nilsson gipsar ett parti med sköra bältebeslag vid upptagning av fynden i grav 10 på Simrisgravfältet 1949.

flöd överlät han till andra samlare eller till museer. Av principiella skäl ansåg han sig inte i längden kunna ha samlingar av arkeologiska föremål eftersom han arbetade med utgrävningar. En del av det han ägde lät han gå vidare och en del kom på detta sätt till Historiska museet. Hans intresse för glas var bl.a. inriktat på Skånska glasbrukets produkter av vilka han räddade många från förstörelse. En del av sitt glas överlät han senare till Kristianstads museum men även andra samlingar

blev delaktiga i dessa skatter. Bland det som fascinerade honom livet ut var arkeologi, konst, ostindiskt porslin och järnsmide.

Järnsmide samlade han hela tiden och var livligt intresserad av alla former. Han hade på sin gård en imponerande samling ordnad typmässigt, kronologiskt och efter storlek. Formsköna beslag till portar, dörrar och fönster, handtag och annat hängde i långa rader. Andra former grupperades på annat sätt. Det var

hans starka önskan att detta skulle inspirera och komma till glädje för många. En möjlighet att förverkliga denna önskan fick han på 1970-talet. Då hembygdsföreningen inköpte Gislövs smedja 1966 medverkade han till inredningen av denna. Detta ledde till att han blev en av initiativtagarna till Gislövs smidesmuseum som öppnades 1975 och som till stor del byggdes upp kring hans samlingar som han donerat. Smedjan kom att ingå i museikomplexet. Från och med denna tidpunkt till sin död ägnade han med generositet det mesta av sina krafter åt detta museum.

Anton Nilsson var en stark personlighet med en levande känsla för naturen och för grundläggande sammanhang i livsföring och miljö. Han såg skönheten i oförfalskat och gediget hantverksarbete. Under en tid hade han som hobby att restaurera gamla hus. Han ställde krav på andra men i första hand på sig själv. Han var otroligt stark och hade samtidigt en lägg-

ning som gav honom en eminent förmåga att lösa de praktiska problem som dök upp under arbete i fält. Han räknade inte arbetstimmar. Hans personliga egenskaper gjorde att han endast kunde acceptera fullgod arbetskraft på utgrävningarna. Han engagerade till sin hjälp flera av sina söner, i första hand Kjell-Åke och Bertil Nilsson som blev våra uppskattade medarbetare.

Anton Nilsson var i hög grad praktiskt duglig men samtidigt gav hans kunskaper och intensiva intresse honom en intellektuell framtoning. Under det gemensamma arbetet på utgrävningsplatserna fördes ofta en fortlöpande diskussion inte bara om arkeologi och dess problem utan även om konst, konsthantverk och antikviteter.

Vad Anton Nilsson uträttat för svensk arkeologi och för svensk kulturhistoria som helhet kan inte nog värderas. Det är med stor tacksamhet vi tänker tillbaka på hans insatser. Det var en stor förmån att få del både av detta och av hans vänskap.

En borg i Trelleborg

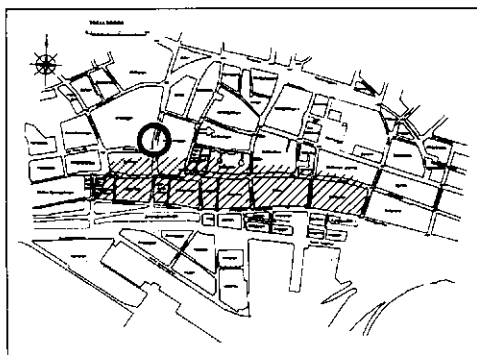
Att Trelleborg är en medeltida stad har man länge vetat. Redan under 1200-talet omtalas staden flera gånger, men genom dessa tidiga dokument lär vi endast känna de yttre ramarna i stadens historia. Vill vi tränga djupare krävs arkeologiska undersökningar. Sådana har det tidigare varit sparsamt med i Trelleborg, men under 1980-talet ändrades förutsättningarna radikalt. Med ett ökat bostadsbyggande öppnades möjligheter för omfattande arkeologiska undersökningar, och härmed dök också tidigare helt okända fornlämningar upp.

Under de medeltida lämningarna har spåren efter en vendeltida/vikingatida boplatz kunnat konstateras. Det har varit en ansevärd boplatz. Utmed en sträcka av ca 800 meter längs stranden har kultur-lager, grophus, hårdar, gropar och stolphål dykt upp på många ställen.

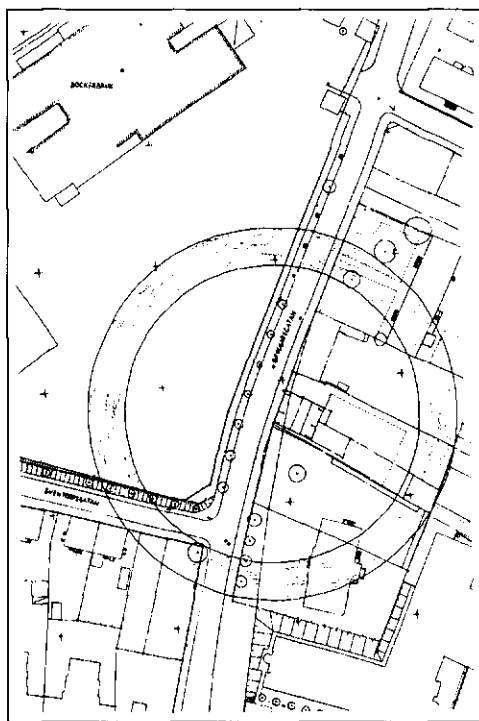
Förra året kom nya överraskningar. Stadens sockerbruk, beläget i kvarteret Gröningen i det medeltida stadsområdets nordvästra del, revs för att lämna plats åt bostäder. När den arkeologiska undersökningen inleddes framträdde snart spåren efter en stor vikingatida ringborg. En mäktig jordvall hade en gång byggts i en

nästan perfekt cirkel. Jordvallen var på utsidan förstärkt med en kraftig palissad. Den utvändiga diametern har varit ca 125 meter och den invändiga ca 100 meter. Mot söder och norr har den skyddats av vallgravar, medan man utnyttjat våtmarker som naturliga försvarsverk åt väster och öster.

Detta är den enda borg i sitt slag som hittills påträffats på svenskt område. När den byggdes, troligen någon gång under 900-talet, var Skåne inte svenskt. Det tillhörde Danmark, där Harald Blåtand vid denna tid lät uppföra flera liknande borgar, s.k. »trelleborgar».

Del av dagens Trelleborg. Det skrafferade området visar den vendeltida/vikingatida boplatsens utbredning. Nordväst därom ligger borgen.

Borgen berör tre av stadens kvarter. I nordväst ligger sockerbrukstomten, där undersökningen pågår.

Hur passar då vår borg in i detta mönster? Här finns ännu inget självklart svar, men träkolsprover från en av vallgravarna har C 14-daterats till 980 e.Kr. resp. 975 e.Kr., vilket är just den tid då de danska borgarna uppförs. Även om C 14-dateringar är förknippade med en viss osäker-

het förefaller dock det sena 900-talet vara en trolig tillkomsttid. De yttre likheterna är också slående. – Den cirkulära formen, byggnadsmaterialen av jord och trä och de ansenliga måtten är drag som också utmärker de danska ringborgarna. Borgområdets disposition, vallens uppbyggnad och vallgravarnas utseende är dock olika. Där de danska borgarna uppvisar en strängt reglerad bebyggelse har vi ännu inte i vår skånska borg kunnat påvisa några hus. Däremot finns rikligt med andra lämningar allt ifrån stenålder och upp i medeltid.

900-talet är ett expansivt skede i Danmarks historia. Stora monumentala byggnadsprojekt planeras och genomförs. Förutom ringborgarna byggs också val-larna kring Hedeby och Århus. Danevirke vid Jyllands sydgräns byggs ut och förstärks, och kanal- och brobyggen genomförs. Den skånska ringborgen förefalla passa väl in i detta mönster.

Hittills har endast en mindre del av borgen undersökts. Våren 1990 kommer arbetena att fortsätta, och om kommunens framtida exploateringsplaner fullföljs kan ytterligare områden av borgen bli aktuella för undersökning.

Bengt Jacobsson
RAÄ UV-syd
LUND

DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING bildades 1866. Föreningen är en samlingspunkt för en historiskt och arkeologiskt intresserad allmänhet.

Föreningen är utgivare av A.L.E. Historisk tidskrift för Skåneland, som utkommer med fyra häften årligen. Tidskriften utges med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet (HSFR). Brev och manus till redaktionen adresseras till docent Sten Skansjö, Historiska institutionen, Magle Lilla Kyrkogata 9 A, 223 51 Lund.

Medlem i föreningen erhåller tidskriften kostnadsfritt.

Årsavgiften för 1989, 50 kronor, och för 1990, 75 kronor kan insättas på postgirokonto nr 24 68 31-2, De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Adress till föreningens skattmästare, arkivarie Göran Larsson, Landsarkivet i Lund, Box 2016, 220 02 Lund.

Äldre häften av tidigare utgivna tidskrifter kan beställas hos skattmästaren (se ovan).

EFTERTRYCK, helt eller delvis, medges endast efter redaktionens särskilda tillstånd.

Föreningens styrelse:

Länsantikvarie Carin Bunte, Malmö, ordf., landsarkivarie Anna-Christina Ulfsparré, Lund, v.ordf., arkivarie Anders Persson, S. Sandby, sekr., professor Lars Larsson, V. Nöbbelev, v.sekr., arkivarie Göran Larsson, Lund, skattmästare samt professor Hans Andersson, Lund, professor Nils-Arvid Bringéus, Lund, professor Erik Cinthio, Lund, professor Bertil Ejder, Lund, museiråd Torkel Eriksson, Helsingborg, docent Siegrun Fernlund, Asmundtorp, överstelöjtn. Sven Hedin, Förslöv, fil. lic. Lars-Göran Kindström, Helsingborg, högskolelektor Hjördis Kristenson, Lund, docent Nils Lewan, Lund, länsmuseumchef Bengt-Arne Person, Varberg, docent Sten Skansjö, Lund, länsantikvarie Leif Stenholm, Karlskrona, professor Sven Tägil, Lund, läroverksadjunkt Curt Widenborg, Ronneby. Hedersledamot: professor Jörgen Weibull, Göteborg.

